

Ναυπλιακά Ανάλεκτα

IX

Τῆς Βενετιᾶς τ' Ἀνάπλι
300 χρόνια από το τέλος μιας εποχής
1715-2015

Επιστημονικό Συμπόσιο
Ναύπλιο, 9-11 Οκτωβρίου 2015

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Επιστημονική επιμέλεια
Ευτυχία Δ. Λιάτα

ΔΗΜΟΣ ΝΑΥΠΛΙΕΩΝ
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ «ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ»

ΝΑΥΠΛΙΟ 2017

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΙΤΑΛΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΩΝ ΣΤΟ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟ ΝΑΥΠΛΙΟ¹

Το *Ναύπλιον* ή *Ανάπλιον* των Βυζαντινών, η *Napoli di Romania* των Βενετών, κατοικήθηκε από τους προϊστορικούς χρόνους, ωστόσο έμελλε να εξελιχθεί σε σημαντικό κέντρο της Πελοποννήσου στις δύο «βενετοκρατίες» του ως μια από τις βασικές κτήσεις του *Stato da Mar*.² Ο κύριος οικιστικός του πυρήνας μέχρι τα τέλη του 15ου αι. εντοπίζεται στο κάστρο της Ακροναυπλίας,³

1. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην Οργανωτική και την Επιστημονική Επιτροπή του Συμποσίου για την πρόσκληση να συμμετάσχω στο πολύ ενδιαφέρον αυτό Συμπόσιο· στον πρώην Διευθυντή της 25ης ΕΒΑ, Δρ Δημήτριο Αθανασούλη, στη Διευθύντρια της ΕΦΑ Αργολίδας, Δρ Άλκηστη Παπαδημητρίου, στην αείμνηστη Διευθύντρια της 25ης ΕΒΑ, Κωνσταντίνα Σκαρμούτσου, για την άδεια μελέτης του παρόντος υλικού, καθώς και στους αρχαιολόγους Χρήστο Πιτερό και Γιώργο Τσεκέ· στη Δρ Diana Wright, στη Δρ Έλλη Τζαβέλλα και στη Διευθύντρια της ΕΦΑ Δωδεκανήσου, Δρ Μαρία Μιχαηλίδου, για τις πολύτιμες συμβουλές τους· τέλος, στη λέκτορα του Πανεπιστημίου του Salento, Manuela de Giorgi, στις συναδέλφους αρχαιολόγους Δρ Ελένη Μανωλέσσου, Γεωργία Ήβου, Δρ Susanne Metaxas και στην αρχιτέκτονα Ειρήνη Οικονομοπούλου.

2. Γενικά για την ιστορία της πόλης από την αρχαιότητα μέχρι τους νεώτερους χρόνους βλ. Μ. Γ. Λαμπρινίδης, *Η Ναυπλία από τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Ναύπλιον ⁴2001 ('1898).

3. Η αρχική οχύρωση της χερσονήσου της Ακροναυπλίας ανάγεται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., βλ. Σ. Καρούζου, *Τὸ Νάυπλιο*, Ἀθήνα 1979, σ. 20, ενώ σημαντική είναι η βυζαντινὴ φάση των τειχών της, ιδίως στο ανατολικό της τμήμα. Για το κάστρο της Ακροναυπλίας και τις μεσαιωνικές οχυρώσεις του βλ. G. Gerola, «Le fortificazioni di Napoli di Romania», *Annuario della R. Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 13-14 (1930-1931), σ. 347-366· K. Andrews, *Castles of the Morea*, (αναθεωρημένη έκδοση), Πρίνστον 2006 ('1953), σ. 92-98, 100· W. Schaefer, «Neue Untersuchungen über die Baugeschichte Nauplias im Mittelalter», *Archäologischer Anzeiger* 76 (1961), σ. 175-179, 190-191 κ.α· Καρούζου, *ό.π.*, σ. 24-27, 32-34 κ.α· Δ. Μεταλλινός – Α. Ν. Μπούρα – Μ. Τσιτιμάκη, *Napoli di Romania. Οι οχυρώσεις του Ναυπλίου και η εξέλιξή τους*, υπεύθ. καθηγητής Χ. Μπούρας, Διάλεξη, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Απρίλιος 1993, σ. 4-19· Ι. Θ. Στεριώτου, «Συμπληρωματικά άμυντικά έργα στίς οχυρώσεις τῆς Πελοποννήσου (1684-1715). Δύο σχέδια τοῦ τείχους τῆς πόλης τοῦ Ναυπλίου (18ος αἰ.) ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς Βενετίας», *Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Morosini καὶ τὸ “Regno di Morea”, Μονεμβασιώτικος Όμι-*

το οποίο από την περίοδο της φραγκοκρατίας χωριζόταν μέσω ενός εγκάρσιου τείχους (διατειχίσματος) στο «φράγκικο» (*Castello dei Franchi*) και στο «ρωμέικο» Κάστρο (*Castello dei Greci*),⁴ ενώ από το τελευταίο τέταρτο του 15ου αι. η κατοίκηση επεκτάθηκε βορείως του Κάστρου, με τη δημιουργία της κάτω πόλης (Εικ. 1).

Μέχρι πρόσφατα το ενδιαφέρον της αρχαιολογικής έρευνας για το μεσαιωνικό Ναύπλιο είχε επικεντρωθεί στις οχυρώσεις του. Τα τελευταία χρόνια άρχισε να αξιοποιείται και η μαρτυρία των υλικών καταλοίπων των ανασκαφικών ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί στην πόλη. Κομβικό ρόλο στην έρευνα αυτή έχει η μονογραφία της διδάκτορος αρχαιολόγου Αναστασίας Γιαγκάκη για την εφυαλωμένη κεραμική από τη θέση «Άγιοι Θεόδωροι» της Ακροναυπλίας (11ος-17ος αι.).⁵

Στο παρόν άρθρο η έμφαση θα δοθεί σε μια πρώτη παρουσίαση αδημοσίευτης ιταλικής κεραμικής⁶ που βρέθηκε στις ανασκαφές του 1971⁷ και του

λος, Γ' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης, 20-22 Ιουλίου 1990, έπιμ. Χ. Καλλιγιά, Αθήνα 1998, σ. 140-142· Γ. Τσεκές, «Κάστρο Ακροναυπλίας», *Ενετοί και Ιωαννίνες Ιππότες. Δίκτυα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής*, Πειραματική ενέργεια Archi-Med, Αθήνα 2001, σ. 90-94.

4. Το φράγκικο Κάστρο καταλάμβανε το κεντρικό/κεντροανατολικό τμήμα της χερσονήσου και το ρωμέικο το κεντρικό και δυτικό. Ουσιαστικά επρόκειτο για δύο τμήματα ενός ενιαίου χώρου και όχι για δύο αυτόνομα κάστρα, βλ. και D. Wright, «Late-fifteenth-century Nauplion: Topography, Walls, and Boundaries», *Θησαυρίσματα* 30 (2000), σ. 171-172, σημ. 42.

5. Βλ. Α. Γ. Γιαγκάκη, *Εφυαλωμένη κεραμική από τη θέση «Άγιοι Θεόδωροι» στην Ακροναυπλία (11ος-17ος αι.)*, Αθήνα 2012. Για μια πρώτη παρουσίαση της συγκεκριμένης κεραμικής βλ. Α. Γ. Yangaki, «Céramique glaçurée provenant de Nauplie et d'Argos (XIIe-XIIIe siècles): observations préliminaires», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 132 (2008), Études, σ. 587-616. Η συγκεκριμένη κεραμική προέρχεται από την ανασκαφική έρευνα της 1ης Περιφέρειας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων του έτους 1972 στο ρωμέικο Κάστρο, στη θέση όπου βρέθηκε η εκκλησία των «Αγίων Θεοδώρων», βλ. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 26 (1971), τ. Β1, σ. 230-234 (Π. Λαζαρίδης)· Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 27-29, 207-213 κ.α.

6. Η μελέτη της συγκεκριμένης κεραμικής βρίσκεται σε εξέλιξη και αποτελεί τμήμα της μεταδιδακτορικής έρευνας της γράφουσας στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, με θέμα «Εισηγμένη εφυαλωμένη κεραμική από θέσεις της Αργολίδας στην περίοδο της φραγκοκρατίας και της α' βενετοκρατίας (13ος – α' μισό 16ου αι.)» (επιβλέπων καθηγητής: Πλάτων Πετρίδης).

7. Πρόκειται για εκτεταμένες ανασκαφικές έρευνες των ετών 1970-1971, κυρίως στο βόρειο και βορειοδυτικό τμήμα του ρωμέικου Κάστρου, οι οποίες προηγήθηκαν της ανασκαφής των «Αγίων Θεοδώρων», στο πλαίσιο της οικοδόμησης των ξενοδοχείων «Ξε-νία», υπό τη διεύθυνση της Ευαγγελίας Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, βλ. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 26 (1971), τ. Β1, σ. 83-84 (Ε. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη)· *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 28 (1973), τ. Β1, σ. 87-90 (Ε. Δειλάκη). Ακολούθησαν και άλλες, μικρής κλίμακας, έρευνες τα έτη 1975 και 1976, οι οποίες δεν έχουν δημοσιευτεί στο ΑΔ. Η ευρεθείσα κεραμική

2011-2014⁸ στο κάστρο της Ακροναυπλίας καθώς και σε ανασκαφές της 5ης και 25ης ΕΒΑ στην κάτω πόλη⁹ (Εικ. 1).

Πρώτα δείγματα ιταλικής κεραμικής στο Ναύπλιο (13ος-14ος αι.)

Ιταλική κεραμική εμφανίζεται για πρώτη φορά στο Ναύπλιο στην περίοδο της φραγκοκρατίας, κυρίως από τα μέσα του 13ου αι. και εξής. Αυτό παρατηρείται ευρύτερα στα σταυροφορικά κράτη που δημιουργήθηκαν μετά τον διαμελισμό της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, αλλά και σε περιοχές πλησίον της Αδριατικής, και συνδέεται –εκτός των άλλων– με την ανάπτυξη ενός νέου προϊόντος, της ιταλικής μαγιόλικα. Κύριο γνώρισμά της ήταν η κάλυψή της με κασσιτερούχο εφυάλωση, στοιχείο που της προσέδιδε ένα λευκό, αδιαφανές χρώμα, καθιστώντας την επιφάνειά της ιδανικό υπόβαθρο για τη γραπτή της διακόσμηση.¹⁰

προέρχεται στη συντριπτική της πλειονότητα από το έτος 1971. Η πρώτη διαλογή τού εν λόγω υλικού πραγματοποιήθηκε από τη Δρ S. Metaxas, στο πλαίσιο της δημιουργίας της μόνιμης έκθεσης του Βυζαντινού Μουσείου Αργολίδας.

8. Η συγκεκριμένη κεραμική προέρχεται από τους ανασκαφικούς καθαρισμούς της 25ης ΕΒΑ στο πλαίσιο έργου του προγράμματος ΕΣΠΑ για την ανάδειξη του κάστρου, υπό τη διεύθυνση του Δρ Δ. Αθανασούλη. Οι καθαρισμοί επικεντρώθηκαν στα σημεία ανάδειξης, δηλαδή στο ανατολικό και δυτικό τείχος του φράγκικου και στο ρωμείο Κάστρο (ευρύτερες θέσεις «Αγίων Θεοδώρων» και «Αγίου Ανδρέα»).

9. Πρόκειται για τις ανασκαφές: α) στην εκτός των τειχών βόρεια κλιτύ της Ακροναυπλίας, στην περιοχή του «Ψαρομαχαλά», στο οικόπεδο Κ. Κανελλόπουλου (οδός Εθνικής Αντίστασης & Ζυγομαλά), βλ. *Αρχαιολογικών Δελτίων* 56-59 (2001-2004), τ. Β4, σ. 383 (Α. Μπακούρου – Γ. Τσεκές), β) νοτιοανατολικά της σημερινής πλατείας Συντάγματος, στην οικία Δ. & Ι. Διοΰλη (οδός Καποδιστρίου & Ευθυμιοπούλου), βλ. *στο ίδιο*, γ) σε τμήμα του βόρειου τείχους της κάτω πόλης (από το Πολεμικό Μουσείο έως τη Βιβλιοθήκη «Παλαμίδης»), δ) σε τμήμα του προμαχώνα Dolfin, βορείως των σημερινών Δικαστηρίων. Οι δύο τελευταίες πραγματοποιήθηκαν το 2014 από την 25η ΕΒΑ, υπό τη διεύθυνση του Δρ Δ. Αθανασούλη και την επίβλεψη της γράφουσας.

10. Η κασσιτερούχος εφυάλωση αποτελούσε επινόηση των εργαστηρίων του ισλαμικού κόσμου στον 8ο-9ο αι., βλ. τελευταία Μ. Tite κ.ά., «Revisiting the Beginnings of Tin-Opacified Islamic Glazes», *Journal of Archaeological Science* 57 (2015), σ. 80-91 (με σχετική βιβλιογραφία). Η χρήση της διαδόθηκε στην Ιταλία, από τις αρχές του 13ου αι., μέσω της βόρειας Αφρικής και της Ισπανίας. Για την ονομασία «μαγιόλικα», που από τα τέλη του 15ου αι. χαρακτήριζε όλα τα κεραμικά που έφεραν κασσιτερούχο εφυάλωση, βλ. ενδεικτικά Μ. Caroscio, *La maiolica in Toscana tra Medioevo e Rinascimento. Il rapporto fra centri di produzione e di consumo nel periodo di transizione*, Φλωρεντία 2009, σ. 15 (με σχετική βιβλιογραφία). Στο Βυζάντιο δεν υιοθετήθηκε αυτό το είδος εφυάλωσης, η οποία ήταν σχεδόν πάντοτε μολυβδόχως, και η λευκή επιφάνεια αποδιδόταν με παχύ στρώμα καθαρού λευκού επιχρίσματος.

Τα πρώτα δείγματα ιταλικής μαγιόλικα, που έχουν βρεθεί στο Ναύπλιο, προέρχονται είτε από τη νότια Ιταλία (κυρίως Απουλία) με τη λεγόμενη πρωτομαγιόλικα (protomaiolica),¹¹ είτε από την κεντρική και βόρεια Ιταλία με τη λεγόμενη αρχαϊκή μαγιόλικα (maiolica arcaica)¹² (Εικ. 2). Ωστόσο, πιο αντιπροσωπευτική παρουσιάζεται η πολύχρωμη εφυσωμένη (invetriata policroma ή RMR) της νότιας Ιταλίας (Εικ. 3),¹³ ενώ στον αντίποδα βρίσκεται η κεραμική τύπου Veneto, με λιγοστά δείγματα.¹⁴

11. Η σχετική βιβλιογραφία είναι εκτεταμένη και η συμβολή των Ιταλών αρχαιολόγων ιδιαίτερος σημαντική. Για λόγους συντομίας η βιβλιογραφία που επισημαίνεται, είναι ενδεικτική. Για την πρωτομαγιόλικα (13ος – πρώιμος 14ος αι.) βλ. ενδεικτικά S. Patitucci Uggeri, «La protomaiolica del Mediterraneo orientale in rapporto ai centri di produzione italiani», *Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina* 32 (1985), σ. 337-402· *La Protomaiolica. Bilancio e aggiornamenti*, επιμ. S. Patitucci Uggeri, Φλωρεντία 1997. Δεκαέξι τμήματα, κυρίως από κούπες, βρέθηκαν στις ανασκαφές του 1971 και των ετών 2011-2014. Για δείγματα από την περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων» βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 100, αριθ. 80-81.

12. Για την αρχαϊκή μαγιόλικα (13ος – μέσα 15ου αι.) βλ. ενδεικτικά S. Nepoti, «La maiolica arcaica nella Valle Padana», *La ceramica medievale nel Mediterraneo occidentale, Siena, 8-12 ottobre 1984 – Faenza, 13 ottobre 1984*, Φλωρεντία 1986, σ. 409-418· G. Berti, *Pisa. Le "maioliche arcaiche". Secc. XIII-XV (Museo Nazionale di San Matteo)*, Φλωρεντία 1997. Στις ανασκαφές του 1971 και των ετών 2011-2014 βρέθηκαν 12 τμήματα, κυρίως από κανάτια. Για την περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων» βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 102-103, αριθ. 82-84.

13. Για την πολύχρωμη εφυσωμένη (μέσα 13ου – 14ος αι.) βλ. D. Dufournier – A.-M. Flambard – G. Noye, «À propos de céramique 'RMR': problèmes de définition et de classement, problèmes de répartition», *La ceramica medievale*, *ό.π.*, σ. 251-278· M. Tinelli, «Produzione e circolazione della ceramica invetriata policroma in Terra d'Otranto. Nuovi dati dal Salento», *Atti del IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo, Venezia, 23-27 novembre 2009*, επιμ. S. Gelichi, Φλωρεντία 2012, σ. 515-517 (με νέα κέντρα παραγωγής). Τα δείγματα από τις ανασκαφές του 1971 και των ετών 2011-2014 ανέρχονται στα 22 (κυρίως από κούπες), ενώ δύο προέρχονται από την κάτω πόλη. Για την περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων» βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 96-97, αριθ. 77-79.

14. Για τη Veneto Ware (13ος – πρώιμος 14ος αι.) βλ. Th. Stillwell MacKay, «More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth», *Hesperia* 36 (1967), σ. 254-255· S. Gelichi, «Roulette Ware», *Medieval Ceramics* 8 (1984), σ. 47-58· F. Saccardo, «Contesti medievali nella Laguna e prime produzioni graffite veneziani», *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia. Atti del Seminario Certosa di Pontignano, Siena, 11-13 marzo 1991*, επιμ. S. Gelichi, Φλωρεντία 1993, σ. 201-239. Δύο θραύσματα βρέθηκαν στις ανασκαφές του 1971 και των ετών 2011-2014. Λιγοστά υπήρξαν τα σχετικά ευρήματα και στους «Αγίους Θεοδώρους», βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 117, αριθ. 94-96.

*Ιταλική κεραμική περιόδου Αναγέννησης (όψιμος 14ος – μέσα 16ου αι.)*¹⁵

Στον όψιμο 14ο – α΄ μισό του 16ου αι., που συμπίπτει με την πρώτη βενετοκρατία της πόλης (1389-1540),¹⁶ η ιταλική κεραμική παρουσιάζεται πιο αντι-

15. Για μια γενική επισκόπηση της ιταλικής κεραμικής που έχει βρεθεί στον ελλαδικό χώρο, και για την προβληματική της έρευνας βλ. Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Εισηγμένη κεραμική από περιοχές της βόρειας και κεντρικής Ιταλίας στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, επιστ. διεύθ. Χρ. Μαλτέζου, τ. Α΄, Αθήνα – Βενετία 2010, σ. 621-636. Ιδιαίτερος σημαντική για την ιταλική κεραμική στην Πελοπόννησο είναι η μονογραφία της Στεφανίας Σκαρτσής: S. S. Skartsis, *Chlemoutsi Castle (Clermont, Castel Tornese), NW Peloponnese: its Pottery and its Relations with the West (13th – early 19th centuries)*, Οξφόρδη 2012· βλ. και S. S. Skartsis, «Chlemoutsi: Italian Glazed Pottery from a Crusader Castle in the Peloponnese (Greece)», *Atti del IX Congresso Internazionale*, ό.π., σ. 140-146. Για την Πάτρα βλ. τελευταία Ν. Βασιλάκης, «Εισηγμένη ιταλική κεραμική στην Πάτρα (13ος-18ος αιώνας)», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ΄, τ. 36 (2015), σ. 305-324· για τα Κύθηρα βλ. Έ. Τζαβέλλα, «Οι μαρτυρίες της κεραμικής της ύστερης Ένετικής και Νεώτερης περιόδου (15ος-20ός αι.)», *Κύθηρα. Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό*, 3, *Τα εγρήματα*, επιστ. επιμ. Γ. Σακελλαράκης, Αθήναι 2013, σ. 290-293· για την Άνδρο βλ. Ν. D. Kontogiannis – S. Arvaniti, «Commercial Activity in the Aegean of the 13th-16th Century: The Ceramic Evidence from Andros», *Mediterranean Crossroads*, επιμ. S. Antoniadou – A. Pace, Αθήνα 2007, σ. 628-633· για τη Θήβα βλ. Σ. Ι. Αρβανίτη, *Η εφραλωμένη κεραμική από την πόλη των Θηβών, 13ος αιώνας έως και όψιμη οθωμανική περίοδος (1204-1829). Η μαρτυρία των ανασκαφικών ευρημάτων από την περιοχή της Καδμείας*, αδημ. διδ. διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2013, σ. 266-270, 278-280 κ.α.· για την ευρύτερη περιοχή της Βοιωτίας βλ. J. Vroom, *After Antiquity. Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to the 20th Century A.C.: A Case Study from Boeotia, Central Greece*, Λάιντεν 2003, σ. 170-173. Όσον αφορά τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, η πλειονότητα των έως τώρα σχετικών δημοσιεύσεων αφορά την Κρήτη, βλ. Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Στιγμές από την ιστορία του Ηρακλείου. Από την πρωτοβυζαντινή εποχή έως την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (7ος-19ος αι.)», *Ηράκλειο. Η άγνωστη ιστορία της αρχαίας πόλης*, επιστ. επιμ. Α. Ιωαννίδου-Καρέτσου, Ηράκλειο 2008, σ. 173-186 (με σχετική βιβλιογραφία)· για τη Ρόδο βλ. Μ. Μιχαηλίδου, «Εισηγμένη κεραμική στη Ρόδο στα χρόνια της υποτοκρατίας (1309-1522)», *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523). Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993, Πρακτικά*, τ. Β΄, Αθήνα 2000, σ. 422-425, 427-428 (με σχετική βιβλιογραφία). Για ιταλικά κεραμικά από διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου βλ. *Πηλός & Χρώμα. Νεώτερη κεραμική του ελλαδικού χώρου*, (κατάλογος έκθεσης), επιστ. επιμ. Μ. Μπορμπουδάκη, Αθήνα 2007, σ. 20-23, 96-135.

16. Για την ιστορία της πόλης την περίοδο αυτή υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά Λαμπρυνίδης, ό.π., σ. 54-92· Γ. Σ. Πλουμίδης, «Ειδήσεις διὰ τὸ βενετοκρατούμενον Ναύπλιον (1440-1540)», *Πελοποννησιακά* 8 (1971), σ. 261-275· D. Wright, *Bartholomeo Minio: Venetian Administration in 15th-century Nauplion*, διδ. διατριβή, The Ca-

προσωπευτική και με ποικιλία στις διακοσμήσεις της (Γραφήματα 1-2). Η μαγιόλικα της εποχής αυτής διαφέρει σημαντικά από την πρόωμη ιταλική μαγιόλικα με την ανώτερη ποιότητα του πηλού, των υαλωμάτων και εν γένει με την κατασκευή της.¹⁷

Στο κάστρο της Ακροναυπλίας χαρακτηριστικά ευρήματα συνιστούν θραύσματα κανατιών με τριφυλλόσχημο χείλος και δισκοειδή βάση, διακοσμημένα με κυανό χρώμα (*maiolica Stile Severo*), γνωστά στη βιβλιογραφία ως «Ladder Medallion Jugs» (Εικ. 4 α-β).¹⁸ Ξεχωρίζει μία ομάδα με χαρακτηριστικά που παραπέμπουν στα εργαστήρια της Faenza, όμως υπάρχουν και ευρήματα που διαφοροποιούνται ως προς τον πηλό και τις κατασκευαστικές τους λεπτομέρειες, υποδεικνύοντας προέλευση από διαφορετικά κέντρα παραγωγής.¹⁹

Από τον όψιμο 15ο αι. το κυανό χρώμα δίνει τη θέση του στην πολυχρωμία με υψηλής ποιότητας κεραμικά σε ποικιλία διακοσμήσεων (*maiolica policroma*).²⁰ Στο κάστρο έχουν βρεθεί μικρά μεν αλλά ενδιαφέροντα δείγμα-

tholic University of America, Ουάσινγκτον 1999· Α. Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.)*. Μια συνθετική προσέγγιση, Βενετία 2004, σ. 180-190· Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 200-204. Βλ. και τα σημαντικά σχετικά άρθρα στον παρόντα τόμο.

17. Για τα κύρια χαρακτηριστικά της αναγεννησιακής μαγιόλικα, βάσει αρχαιομετρικών αναλύσεων, βλ. M. S. Tite, «The Production Technology of Italian Maiolica: A Reassessment», *Journal of Archaeological Science* 36 (2009), σ. 2065-2080· F. Antonelli κ.ά., «An Archaeometric Contribution to the Characterization of Renaissance Maiolica from Urbino and a Comparison with Coeval Maiolica from Pesaro (the Marches, Central Italy)», *Archaeometry* 56 (2014), σ. 784-804.

18. Για την κεραμική αυτή που απαντάται κυρίως από το β' μισό του 15ου έως τις αρχές του 16ου αι., με κύρια κέντρα παραγωγής τη Faenza και τη Φλωρεντία, και μεγάλη διασπορά στην ανατολική Μεσόγειο, βλ. ενδεικτικά Vroom, *ό.π.*, σ. 173· Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 103-104· Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, *ό.π.*, σ. 73.

19. Τα περισσότερα σώζονται σε πολύ μικρά τμήματα και ορισμένα ίσως ανήκουν σε φαρμακοδοχεία (*albarelli*), που μαζί με τα κανάτια συνιστούσαν τα κύρια σχήματα της συγκεκριμένης κεραμικής. Γενικά, μέχρι αυτή την εποχή, στην κεντρική και βόρεια Ιταλία υπήρχε σαφής προτίμηση στα κλειστά σχήματα, σε αντίθεση με τα ανοιχτά σχήματα του νότου. Στην ανασκαφή του 1971 βρέθηκαν γύρω στα 30 θραύσματα κανατιών, με λίγα δείγματα ανοιχτών αγγείων (κυρίως πιάτων), ενώ δύο θραύσματα κανατιών βρέθηκαν στον «Ψαρομαχαλά». Ορισμένα θραύσματα προέρχονται από την περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων» και σε αυτά περιλαμβάνεται και ένα τμήμα πλακιδίου επένδυσης τοίχου, βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 104-105, 210, αριθ. 85-87. Στον ελλαδικό χώρο έχουν βρεθεί σε πολλές περιοχές, όπως στην Αθήνα, τη Βοιωτία, το Χλεμούτσι, τα Κύθηρα και την Κρήτη.

20. Δεν είναι τυχαία η εξαιρετική διατήρηση των χρωμάτων της συγκεκριμένης μαγιόλικα, όταν τη βρίσκουμε στις ανασκαφές, στοιχείο που οφείλεται κατά πολύ στο λεπτό

τα.²¹ Μοναδική με τα έως τώρα δεδομένα είναι η εύρεση ενός θραύσματος αγγείου που φαίνεται να ανήκει στην κατ' εξοχήν πολυτελή μαγιόλικα της εποχής, με κεραμικά που είναι γνωστά ως *istoriati* (Εικ. 5).²²

Όσον αφορά το άλλο είδος ιταλικής εφυσλωμένης κεραμικής, την εγχάρρακτη, από τα τέλη του 14ου και στο α' μισό του 15ου αι. πολλά είναι τα δείγματα της αρχαϊκής εγχάρρακτης της κοιλάδας του Πάδου (*graffita arcaica padana*),²³ που χαρακτηρίζεται από εγχάρρακτα, γραμμικά κυρίως, θέματα, τονωμένα με πράσινο και κιτρινοκάστανο υαλώδες χρώμα (Εικ. 6 α-β).²⁴

στρώμα μολυβδούχου εφυσώσεως που κάλυπτε κατά κανόνα τη διακόσμησή της (πρόκειται για τη λεγόμενη *coperta* που αναφέρει στην πραγματεία του *Li tre libri dell'arte del vasaio* ο Cipriano Piccolpasso [π. 1557-1559]). Για την κεραμική αυτή βλ. ενδεικτικά J. Beltrán de Heredia Bercero – N. Miró i Alaix, *The Ceramics Trade in Barcelona in the 16th-17th Centuries: Italy, France, Portugal, the Workshops of the Rhine and China*, Βαρκελώνη 2010, σ. 18-23· Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 107-108· Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, *ό.π.*, σ. 75. Βλ. και Πούλου-Παπαδημητρίου, «Στιγμές από την ιστορία», *ό.π.*, σ. 625, η οποία παρατηρεί: «με την δημιουργία της κατηγορίας αυτής στην Ιταλία, η κεραμική αφήνει πίσω της την περίοδο του Μεσαίωνα και οδεύει προς την Αναγέννηση».

21. Στην ανασκαφή του 1971 βρέθηκαν γύρω στα 16 θραύσματα, κυρίως ανοιχτών αγγείων, με λιγότερα θραύσματα προερχόμενα από κανάτια και μόλις ένα από φαρμακοδοχείο, τα οποία παρουσιάζουν ομοιότητες με κεραμικά της Faenza και του Montelupo. Βλ. και Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 108, αριθ. 89-90, για δύο τμήματα πινακίων από τη θέση των «Αγίων Θεοδώρων».

22. Βρέθηκε στην ανασκαφή του 1971 στην Ακροναυπλία και προέρχεται είτε από τριφυλλόσχημο χείλος *boccale* είτε από πτυχωτό χείλος πιάτου, πιθανώς εργαστηρίων της Faenza. Για παράλληλα βλ. C. Hess, *Italian Ceramics. Catalogue of the J. Paul Getty Museum Collection*, Λος Άντζελες 2002, σ. 174-177 αριθ. 31· C. Ravanelli Guidotti, «Ceramica dal Vicino Oriente antico all'Ottocento italiano», *Museo Internazionale delle Ceramiche in Faenza. Guida Ragionata*, Τορίνο 2008, σ. 24 (εργαστήριο Pietro Bergantini, Faenza, 1529). Τα κεραμικά αυτά, που μας είναι γνωστά κυρίως από συλλογές μουσείων, κοσμούσαν με αφηγηματικές παραστάσεις και κατασκευάζονταν σε σημαντικά εργαστήρια της κεντρικής και βόρειας Ιταλίας (δ' τέταρτο 15ου – μέσα 16ου αι.). Θεωρούνταν κατάλληλα για τα εξοχικά των Ιταλών ευγενών, που βρίσκονταν εκτός των τειχών των πόλεων και δεν διέθεταν κατάλληλη φύλαξη για πιο ακριβά σκεύη, βλ. Hess, *ό.π.*, σ. 6-9· L. Boutin Vitela, «Dining in the Gonzaga Suburban Palaces: The Use and Reception of *Istoriato* Maiolica», *Predella* 33 (2013), σ. 103-115 (με σχετική βιβλιογραφία).

23. Γενικά για την *graffita arcaica* βλ. D. Whitehouse, «Medieval Pottery in Italy: The Present State of Research», *La céramique médiévale en Méditerranée occidentale, X^e-XIe siècles*, Παρίσι 1980, σ. 75-77· H. Blake, «The Medieval Incised Slipped Pottery of North-West Italy», *La ceramica medievale*, *ό.π.*, σ. 328-343 κ.α.· S. Gelichi, «La ceramica ingubbiata medievale nell'Italia nord-orientale», *La ceramica medievale*, *ό.π.*, σ. 388-404.

24. Πρόκειται για την κατηγορία της ιταλικής κεραμικής που αριθμεί τα περισσότερα δείγματα στο υλικό μας, με κύρια προέλευση την περιοχή της Βενετίας. Από την ανασκα-

Προς τα τέλη του 15ου αι. κάνει την εμφάνισή της η αναγεννησιακή εγχάρακτη κεραμική (*graffita rinascimentale*).²⁵ Στο κάστρο της Ακροναυπλίας, στην περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων», βρέθηκαν σημαντικά δείγματα της συγκεκριμένης κεραμικής, τα οποία μας έγιναν γνωστά από τη μονογραφία της Αναστασίας Γιαγκάκη.²⁶ Σε αυτά έρχονται να προστεθούν άλλα δύο τμήματα ανοιχτών αγγείων από την ανασκαφή του 1971, που κοσμούνται με προτομή ανθρώπινης μορφής (Εικ. 7α-β).²⁷ Παρεμφερές και συνάμα ανέλπιστο εύρημα προέρχεται από την αργολική ύπαιθρο, και πιο συγκεκριμένα από το χωριό Πλατανίτι. Η κούπα, που βρέθηκε σε ανασκαφή νεκροταφείου στον

φή του 1971 στην Ακροναυπλία προέρχονται 33 δείγματα και άλλα τρία από την κάτω πόλη, με κυρίαρχο σχήμα τις κούπες. Για επτά δείγματα της ανασκαφής των «Αγίων Θεοδώρων», βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 120-121, αριθ. 100-106. Σημειώνεται ότι αρχαϊκή εγχάρακτη έχει καταγραφεί σε πολλές περιοχές της Πελοποννήσου (Ισθμια, Κόρινθος, Πάτρα, Χλεμούτσι, Μεθώνη), ενώ παρουσιάζεται αρκετά αντιπροσωπευτική στη Ρόδο και την Κρήτη.

25. Βλ. ενδεικτικά S. Nepoti, *Ceramiche graffite della donazione Donini Baer*, Faenza 1991, σ. 109-125· Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 124-125· Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, *ό.π.*, σ. 70-71. Η αναγεννησιακή εγχάρακτη αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στα εργαστήρια της Emilia-Romagna (Ferrara, Modena, Bologna, Reggio Emilia) και στην περιοχή της Βενετίας (Βενετία, Πάδοβα).

26. Ξεχωρίζουν θραύσματα κανατιών με γυναικείες μορφές ανάγλυφα αποδοσμένες, βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 126, αριθ. 108-109, εικ. 95-96, δύο κούπες με θυρεούς σε σχήμα ασπίδας, βλ. *στο ίδιο*, σ. 128-129, αριθ. 111-112, εικ. 98-99, καθώς και μία κούπα με παράσταση άνδρα ασιατικής καταγωγής, βλ. *στο ίδιο*, σ. 126-128, αριθ. 110, εικ. 97.

27. Στη μία κούπα διακρίνονται μόνο τα μαλλιά γυναικείας μορφής και δίπλα της μία μαργαρίτα (τυπικό διακοσμητικό που παραπέμπει στον «κλειστό κήπο»). Η διακόσμηση είναι πολύ καλής ποιότητας τόσο ως προς τη χάραξη όσο και ως προς τα χρώματά της, ενώ ο πηλός και εν γένει η κατασκευή της παραπέμπουν πιθανώς σε εργαστήρια της περιοχής της Βενετίας. Η άλλη κούπα εικονίζει προτομή ανδρικής μορφής σε προφίλ με μακριά ίσια μαλλιά και καπέλο. Η χάραξη είναι συνοπτική, θυμίζοντας σκίτσο. Διαφέρει στον πηλό της από την προηγούμενη και είναι σαφώς χαμηλότερης ποιότητας. Για τις συγκεκριμένες διακοσμήσεις (*ritratti*), που αντανakλούν με γλαφυρό τρόπο τις νέες αντιλήψεις της εποχής αλλά και την επίδραση της ζωγραφικής της Αναγέννησης, βλ. Μ. Μιχαηλίδου, «Ανδρικές και γυναικείες μορφές σε μεσαιωνικά αγγεία της Ρόδου», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 49-50 (1994-1995), τ. Α', 195-210· Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 124-128. Δείγματα με προτομές ανδρικών και γυναικείων μορφών μάς είναι γνωστά και από άλλες περιοχές του κεντρικού και νότιου ελλαδικού χώρου, όπως από τη Ρόδο, την Κρήτη, τη Μεθώνη, το Χλεμούτσι, τη Θήβα και την Αθήνα. Στην Ακροναυπλία έχουν βρεθεί και μικρά θραύσματα αναγεννησιακής εγχάρακτης με πιο απλές διακοσμήσεις που ξεχωρίζουν για την ποικιλία και τη ζωνηράδα των χρωμάτων τους, όπου στο σύνθηδες πράσινο και καστανό προστίθεται το κίτρινο, το γαλάζιο ή το βιολετί. Στην ανασκαφή του 1971 βρέθηκαν 22 θραύσματα, ενώ ένα προέρχεται από τον «Ψαρομαχαλά». Για επτά θραύσματα από την ανασκαφή των «Αγίων Θεοδώρων» βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 129-130, αριθ. 113-115.

περιβάλλοντα χώρο της μεσοβυζαντινής εκκλησίας της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, εικονίζει προτομή γυναικείας μορφής σε προφίλ (Εικ. 8).²⁸

Μια οικονομικότερη εκδοχή της εγχάρακτης κεραμικής, λιγότερο αντιπροσωπευτική στο κάστρο, είναι η λεγόμενη *graffita a stecca*.²⁹ Η κεραμική αυτή, που εμφανίζεται στις αρχές του 16ου αι., κοσμεύεται με μοτίβα αποδοσμένα με αδρή χάραξη, ενώ συχνότερος στο παρόν υλικό είναι ο συνδυασμός λεπτής με αδρή χάραξη (*graffita a punta e a stecca*) (Εικ. 9α-β).³⁰

Ιταλική κεραμική β' μισού 16ου – 18ος αι.

Παρότι η περίοδος αυτή σηματοδοτείται από τη συχνή εναλλαγή κυριαρχιών (πρώτη και δεύτερη οθωμανική: 1540-1686 / 1715-1822, δεύτερη βενετική: 1686-1715),³¹ οι εισαγωγές ιταλικής κεραμικής στην πόλη δεν διακόπτονται, ωστόσο παρουσιάζονται μειωμένες (Γράφημα 1).

Στον όψιμο 16ο αι. ανάγονται λίγα θραύσματα από την Ακροναυπλία και τον «Ψαρομαχαλά», που φέρουν εφυάλωση σε σκοτεινό μπλε χρώμα και ανήκουν στη λεγόμενη *maiolica turchina* (Εικ. 10).³² Αν και αποσπασματικά

28. Σημειώνεται ότι η κούπα δεν προέρχεται από το εσωτερικό τάφου. Για την ανασκαφική έρευνα βλ. Γ. Π. Τσεκές, «Νέα στοιχεία για το ναό Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο Πλατανίτι Αργολίδας», *Μνήμη Τασούλας Οικονόμου (1998-2008)*, επιμ. Ι. Δ. Βαραλής – Γ. Α. Πίκουλας, Βόλος 2009, σ. 169. Για την εκκλησία βλ. Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *Ἡ ἑλλαδική ναοδομία κατά τόν 12ο αἰώνα*, Ἀθήνα 2002, σ. 266-268· Τσεκές, «Νέα στοιχεία», *ό.π.*, σ. 157-168. Η Diana Wright υποθέτει ότι ίσως η εκκλησία την εποχή αυτή να ανήκε σε φέουδο, βλ. ιστολόγιο D. Wright, *Surprised by Time* (<http://surprisedbytime.blogspot.gr>): αναρτήσεις «Fief Churches» (26/11/2014) και «Nauplion's Fiefs» (10/12/2014).

29. Με τον όρο «stecca» εννοείται ένα εργαλείο με πεπλατυσμένο άκρο (σαν σπάτουλα), το οποίο έδινε συγκεκριμένο στίλ στη διακόσμηση, που την έκανε να διαφέρει από τις γνωστές έως τότε εγχάρακτες διακοσμήσεις. Για τη συγκεκριμένη τεχνική βλ. G. Berti, *Pisa – Museo Nazionale di San Matteo. Le ceramiche medievali e post-medievali*, Φλωρεντία 1997, σ. 43-45· G. Berti, *Pisa. Le ceramiche ingobbiate "Graffite a Stecca"*, *Secc. XI-XVII*, Φλωρεντία 2005. Γνωστά κέντρα παραγωγής της συγκεκριμένης κεραμικής υπήρξαν η Πίζα και η Φερράρα.

30. Στην ανασκαφή του 1971 βρέθηκαν τρία θραύσματα. Για θραύσματα από την περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων» βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 138-140, αριθ. 130-132.

31. Για την ιστορία της πόλης αυτή την εποχή βλ. ενδεικτικά Λαμπруνίδης, *ό.π.*, σ. 93-243· Ε. Δ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του από τον 17ο στον 18ο αι. Οικιστικά μεγέθη και κατανομή της γης*, Ἀθήνα 2002· Α. Βασιλείου, «Το Ναύπλιο στους οθωμανικούς χρόνους», *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, επιμ. Ε. Μπρούσκαρη, Ἀθήνα 2008, σ. 122-123, με σχετική βιβλιογραφία.

32. Για την κατηγορία αυτή βλ. V. Verrocchio, «Maiolica con decorazione di stile compendario e tardo compendario», *La ceramica postmedievale in Abruzzo. Materiali*

σωζόμενα, τα θραύσματα της Ακροναυπλίας φαίνεται πως ανήκουν στην πιο απλή εκδοχή της συγκεκριμένης κατηγορίας.³³

Από τα μέσα περίπου του 16ου αι. επικρατεί στη μαγιόλικά το λευκό χρώμα, με τη διακόσμηση να καταλαμβάνει μικρό μόνο τμήμα της επιφάνειάς της. Πρόκειται για τη *maiolica compendiaria*, η οποία κατασκευαζόταν αρχικά στη Faenza και αργότερα σε διάφορα κέντρα της κεντρικής και βόρειας Ιταλίας.³⁴ Στην Ακροναυπλία η συγκεκριμένη κεραμική δεν αποτελεί συχνό εύρημα· ξεχωρίζουν δύο θραύσματα χείλους από καλής ποιότητας κανάτι (Εικ. 11).³⁵

Την ίδια εποχή εμφανίζεται η κεραμική με επιπεδόγλυφο διάκοσμο, γνωστή ως *graffita a fondo ribassato*, όπου για την ανάδειξη των μοτίβων έχει αφαιρεθεί ο κάμπος.³⁶ Πρόκειται για καλής ποιότητας κεραμική, στην οποία συχνά τα επιπεδόγλυφα θέματα συνδυάζονται με υαλώδη χρώματα.³⁷ Στο Ναύπλιο όλα τα γνωστά παραδείγματα προέρχονται από την Ακροναυπλία (Εικ. 12).³⁸

Χαρακτηριστική κεραμική του όψιμου 16ου και του α' μισού του 17ου αι. είναι η λεγόμενη μαρμαρόμορφη (*ceramica marmorizzata*),³⁹ η οποία πα-

dallo scavo di Piazza Caporali a Castel Frentano (CH), επιμ. D. Troiano – V. Verrocchio, Φλωρεντία 2002, σ. 206-207, με σχετική βιβλιογραφία.

33. Πρόκειται για τέσσερα μικρά θραύσματα από την ανασκαφή του 1971 στην Ακροναυπλία και ένα από την περιοχή του «Ψαρομαχαλά» (οικόπεδο Κανελλόπουλου). Όλα έχουν παρόμοιο ρόδινο πηλό και τα τρία εξ αυτών προέρχονται από κλειστά αγγεία (μία βάση και δύο λαβές). Από τον ελλαδικό χώρο λίγα είναι τα γνωστά δημοσιευμένα ευρήματα, βλ. Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, ό.π., σ. 75, αριθ. 207-208, πίν. 131.

34. Για τα γνωστά ως *i bianchi di Faenza*, που είχαν εξαιρετικής ποιότητας εφυάλωση, βλ. ενδεικτικά Ravanelli Guidotti, ό.π., σ. 25-26. Βλ. και Verrocchio, *Maiolica di stile compendiario*, ό.π., σ. 185-187, με σχετική βιβλιογραφία.

35. Προέρχονται από την ανασκαφή του 1971. Λιγοστά είναι και τα δημοσιευμένα δείγματα του ελλαδικού χώρου, βλ. Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, ό.π., σ. 76.

36. Βλ. ενδεικτικά Nepoti, *Ceramiche graffite*, ό.π., σ. 118· Berti, *Pisa – Museo Nazionale*, ό.π., σ. 45-46· A. Moore Valeri – M. Marini, «Ceramica ingobbiata e graffita da Castelfiorentino», *Atti del XLIV Convegno Internazionale della Ceramica*, Φλωρεντία 2012, σ. 97-107, με σχετική βιβλιογραφία· Γιαγκάκη, ό.π., σ. 135-136.

37. Ενδιαφέροντα δείγματα έχουν βρεθεί στο Ηράκλειο, βλ. *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχαρακτών*, (κατάλογος έκθεσης), επιστ. επιμ. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Αθήνα 1999, σ. 116-117, αριθ. 132-133 (Λ. Σταρίδα) και *Πηλός & Χρώμα*, ό.π., σ. 97, αριθ. 58 (Λ. Σταρίδα).

38. Πέντε θραύσματα ανοιχτών αγγείων έχουν βρεθεί στην ανασκαφή του 1971. Για την περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων» βλ. Γιαγκάκη, ό.π., σ. 136-137, αριθ. 127-129. Για πρώιμο δείγμα ιταλικής επιπεδόγλυφης (μέσα – γ' τέταρτο 15ου αι.) από την ίδια θέση βλ. *στο ίδιο*, σ. 123-124, αριθ. 107, εικ. 104.

39. Λόγω της διακόσμησής της, που μιμείται τις φλεβώσεις του μαρμάρου. Για τη

ρουσιάζεται ιδιαιτέρως αντιπροσωπευτική στην πόλη, με πολλά δείγματα που θα μπορούσαν να αποδοθούν σε εργαστήρια της Τοσκάνης.⁴⁰ Τα περισσότερα ανήκουν στη δίχρωμη εκδοχή (bicolore) με τη χρήση λευκού και ερυθρού επιχρίσματος (bianco-rosso) (Εικ. 13α),⁴¹ ενώ δεν λείπει και η πολύχρωμη παραλλαγή με την προσθήκη μελανού και πράσινου επιχρίσματος (Εικ. 13β).⁴²

Άλλο είδος κεραμικής, με σαφώς λιγότερα δείγματα στην πόλη, είναι η ύστερη εγχάρακτη (graffita tarda) (μέσα 16ου – 17ος αι.).⁴³ Πρόκειται για αρκετά τυποποιημένη κεραμική τόσο ως προς τη διακόσμηση όσο και ως προς την κατασκευή της, η οποία θα πρέπει να προέρχεται, βάσει της κατασκευής της, επίσης από την περιοχή της Τοσκάνης (Εικ. 14).⁴⁴

μαρμαρόμορφη κεραμική, που είχε ως κύριο κέντρο παραγωγής την Πίζα και την ευρύτερη περιοχή της Τοσκάνης, βλ. A. Moore Valeri, «Marbleized Pottery in Tuscany (1550-1650)», *Medieval Ceramics* 33 (2012), σ. 11-28, με σχετική βιβλιογραφία. Η κεραμική αυτή συνδέεται με τις απαρχές του μπαρόκ και την προτίμηση σε ημι-πολύτιμους λίθους, όπως το μάρμαρο, καθώς και με τη διάδοση της τεχνικής του «μαρμαρόμορφου» χαρτιού που έγινε δημοφιλές στην Ευρώπη αυτή την εποχή, βλ. Moore Valeri, *ό.π.*, σ. 11.

40. Σημειώνεται ότι μετά την ανακοίνωση της γράφουσας και την εξέλιξη των καταγραφών προέκυψε περαιτέρω υλικό ιταλικής μαρμαρόμορφης από τις ανασκαφές του 1971. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για 29 θραύσματα ανοιχτών αγγείων, που παρουσιάζουν χαρακτηριστική ομοιομορφία στον πηλό και την κατασκευή τους. Τα 27 έχουν βρεθεί στην ανασκαφή του 1971, ενώ μόλις δύο από τις ανασκαφές του 2011-2014 και την περιοχή του «Ψαρομαχαλά». Στην περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων» έχουν βρεθεί δύο δείγματα (βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 114, αριθ. 93, εικ. 86-87) με διαφορετικά χαρακτηριστικά, που παραπέμπουν πιθανώς σε διαφορετική παραγωγή.

41. Πρόκειται για τα 24 από τα 29 θραύσματα.

42. Βλ. Berti, *Pisa – Museo Nazionale*, *ό.π.*, σ. 46. Για τον τρόπο εφαρμογής των επιχρισμάτων βλ. Moore Valeri, *ό.π.*, σ. 25. Η ιταλική μαρμαρόμορφη γνώρισε μεγάλη διάδοση, βλ. ενδεικτικά F. C. Lister – R. H. Lister, «Italian Presence in Tin Glazed Ceramics of Spanish America», *Historical Archaeology* 10 (1976), σ. 33-34, εικ. 4, ωστόσο πιο προσιτή στον ελλαδικό χώρο υπήρξε η οψιμότερη εκδοχή της από εργαστήρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (18ος-19ος αι.). Στο Αργος επιχωριάζει η τελευταία. Για δύο θραύσματα από τις Λίμνες βλ. M. Hahn, «The Berbati-Limnes Project. The Early Byzantine to Modern Periods», *The Berbati-Limnes Archaeological Survey 1988-1990*, επιμ. B. Wells, Στοκχόλμη 1996, σ. 412 (αριθ. 157-158, εικ. 99) και σ. 434 (μόνο σχεδιαστική αποτύπωση).

43. Για την κεραμική αυτή βλ. G. Berti – M. Giorgio, *Lucca: la fabbrica di ceramiche di Porta S. Donato (1643-1668 circa)*, Borgo San Lorenzo 2009· Moore Valeri, *ό.π.*, σ. 12-13 και Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, *ό.π.*, σ. 71-72 με σχετική βιβλιογραφία. Όλα τα δείγματα, οκτώ στον αριθμό, προέρχονται από την ανασκαφή του 1971 στο κάστρο της Ακροναυπλίας.

44. Μάλιστα, η συγκεκριμένη κεραμική φαίνεται πως ήταν εμπορεύσιμη μαζί με τη μαρμαρόμορφη, βλ. Moore Valeri, *ό.π.*, σ. 12-13. Έχει βρεθεί σε αρκετές περιοχές του

Σαφώς πιο αντιπροσωπευτική είναι η maiolica berettina, η οποία χαρακτηρίζεται από το γαλάζιο ή γκριζογάλανο χρώμα τής κασσιτερούχου εφυάλωσής της αντί του συνήθους λευκού (με την προσθήκη οξειδίων μαγγανίου και κοβαλτίου), ενώ η διακόσμησή της αποδίδεται με πιο σκοτεινό, μπλε χρώμα.⁴⁵ Στο Ναύπλιο έχουν βρεθεί γύρω στα 18 θραύσματα,⁴⁶ τα οποία στην πλειονότητά τους φαίνεται ότι προέρχονται από εργαστήρια της Λιγουρίας, με χρονολόγηση στον 17ο, ενώ ορισμένα φτάνουν έως τον πρώιμο 18ο αι. (Εικ. 15).⁴⁷

Την ίδια εποχή απαντάται και η ύστερη πολύχρωμη μαγιόλικα (Late Maiolica)⁴⁸ από εργαστήρια της κεντρικής Ιταλίας, όπως της Ούμβριας και του Marche.⁴⁹ Χαρακτηριστικές είναι οι κούπες με εναλλαγή πολύχρωμων ταινιών και ακτινωτά μοτίβα (τέλη 17ου – αρχές 18ου αι.), που, εκτός από το Ναύπλιο (Εικ. 16), έχουν βρεθεί και στο Άργος και σε άλλες θέσεις της Αργολίδας.⁵⁰ Στον όψιμο 17ο αι. χρονολογούνται λίγα δείγματα της λεγόμενης maiolica tardo compendiaria, που συνιστά την όψιμη εκδοχή τής compendiaria και κατασκευαζόταν σε ποικίλα κέντρα της Ιταλίας (Εικ. 17),⁵¹ ενώ στον 18ο-19ο αι. οι ιταλι-

κεντρικού και νότιου ελλαδικού χώρου (Χλεμούτσι, Μεθώνη, Αθήνα, Σαλαμίνα, Κρήτη).

45. Για την κατηγορία αυτή, η οποία παραγόταν σε πολλές περιοχές της Ιταλίας (Faenza, Βενετία, Λιγουρία) και έχει μακρά διάρκεια, από τα μέσα του 16ου έως τον 18ο αι., βλ. Beltrán de Heredia Bercero κ.ά., *ό.π.*, σ. 27-50· Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 109· Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, *ό.π.*, σ. 77.

46. Στην ανασκαφή του 1971 βρέθηκαν 13 τμήματα αγγείων, κυρίως ανοιχτών, με δύο περιπτώσεις κανατιών. Άλλα δύο βρέθηκαν στην ανασκαφή του 2011-2014. Μεμονωμένα ευρήματα προέρχονται από τον «Ψαρομαχαλά» (οικόπεδο Κανελλόπουλου) και το βόρειο τείχος της κάτω πόλης, στη σημερινή λεωφόρο Αμαλίας. Για ένα θραύσμα κούπας από την ανασκαφή των «Αγίων Θεοδώρων», το οποίο χρονολογείται στο β' μισό – τέλη του 16ου αι., βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 110, αριθ. 91.

47. Η berettina της Λιγουρίας γνώρισε μεγάλη διάδοση, βλ. ενδεικτικά D. H. Brown – C. Curnow, «A Ceramic Assemblage from the Seabed near Kinlochbervie, Scotland, UK», *The International Journal of Nautical Archaeology* 33 (2004), σ. 39, εικ. 8, αριθ. 21 (για ναυάγιο πλοίου ανοιχτά της Σκωτίας). Βλ. και Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, *ό.π.*, σ. 77, για τον ελλαδικό χώρο.

48. Πρόκειται για 22 δείγματα, εκ των οποίων τα 15 προέρχονται από την ανασκαφή του 1971, ένα από τις ανασκαφές του 2011-2014 και έξι από την κάτω πόλη (οικία Διοΐλη, βόρειο τείχος, προμαχώνας Dolfin).

49. Για την κατηγορία αυτή βλ. ενδεικτικά Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, *ό.π.*, σ. 78.

50. Παρόμοιες κούπες έχουν βρεθεί στον νότιο ελλαδικό χώρο (π.χ. Ύδρα, Μονεμβασία).

51. Πρόκειται για δύο ευρήματα από τις ανασκαφές του 1971, εκ των οποίων το ένα φέρει μεγάλη ομοιότητα με αντίστοιχο εύρημα από το Χλεμούτσι, βλ. Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, *ό.π.*, σ. 79, αριθ. 223, πίν. 138. Για τη maiolica tardo compendiaria βλ. Verrocchio, *Maiolica di stile compendiario*, *ό.π.*, σ. 220-240.

κές εισαγωγές συνεχίζονται με την πολύχρωμη μαγιόλικα (Polychrome Painted Maiolica) από το Marche (Pesaro) και την Απουλία (Grottaglie) (Εικ. 18).⁵²

Σημειώνεται ότι στην Ακροναυπλία έχει βρεθεί αντιπροσωπευτικό δείγμα μαγιόλικα αθηναϊκών εργαστηρίων, γνωστής στη βιβλιογραφία ως «Blue and White» (Εικ. 19),⁵³ ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει η εύρεση στο κάστρο ενός κακοποιημένου κανατιού με αμελή διακόσμηση γαλάζιου χρώματος, που θυμίζει μεν την αθηναϊκή παραγωγή (ιδίως ως προς το χρώμα της διακόσμησής του), διαφοροποιείται όμως ως προς την κεραμική του ύλη (Εικ. 20).⁵⁴

52. Δεκαπέντε θραύσματα έχουν βρεθεί στις ανασκαφές του 1971 στην Ακροναυπλία, οκτώ στις ανασκαφές του 2011-2014, δύο στην περιοχή του «Ψαρομαχαλά» και τρία στο βόρειο τείχος της κάτω πόλης. Για την κεραμική αυτή βλ. ενδεικτικά Vroom, *ό.π.*, σ. 177-178, 182-184. Παρόμοια αγγεία έχουν βρεθεί σε αρκετές περιοχές του ελλαδικού χώρου, όπως στην Πάτρα, την ευρύτερη περιοχή της Βοιωτίας και τη Σκύρο. Πολύ ενδιαφέροντα δείγματα εργαστηρίων του Grottaglie βρέθηκαν στο οστεοφυλάκιο της εκκλησίας των Αγίων Αποστόλων της Καλαμάτας, βλ. *Πηλός & Χρώμα*, *ό.π.*, σ. 133-134, αριθ. 91-94 (Σ. Γερμανίδου). Ορισμένα δείγματα του Ναυπλίου ενδέχεται να προέρχονται από εργαστήρια της Κέρκυρας, που παρήγαν παρόμοια προϊόντα με αυτά του Grottaglie, βλ. Κ. Κορρέ-Ζωγράφου, *Τα κεραμικά του ἑλλαδικοῦ χώρου*, Αθήνα 1995, σ. 111-117. Παρόμοια παραγωγή, τοπικής όμως εμβέλειας, διέθεταν και τα Κύθηρα, βλ. Τζαβέλλα, *ό.π.*, σ. 297-299.

53. Πρόκειται για 23 τμήματα ανοιχτών και κλειστών αγγείων, εκ των οποίων όλα προέρχονται από τις ανασκαφές του 1971. Συνιστούν ομοιογενή ομάδα με χαρακτηριστικό ρόδινο πηλό, διακόσμηση κυρίως σε γαλάζιο χρώμα, με λεπτομέρειες σε καστανωπό και κιτρινωπό, καθώς και λεπτόρρευστη κασσιτερούχο εφυάλωση που σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται πως αντικαθίσταται από το οικονομικότερο λευκό επίχρισμα. Για την κεραμική αυτή, που χρονολογείται στον όψιμο 16ο – α' μισό του 17ου αι., βλ. Α. Frantz, «Turkish Pottery from the Agora», *Hesperia* 11 (1942), σ. 1-3 κ.α.: Skartsis, *Chlemoutsis Castle*, *ό.π.*, σ. 67-68. Για χαρακτηριστικά δείγματα της συγκεκριμένης παραγωγής βλ. *Πηλός & Χρώμα*, *ό.π.*, σ. 60-73, αριθ. 25-36 (Ν. Σαραγά, Μ. Μπορμπουδάκη). Μαγιόλικα από εργαστήρια του ελλαδικού χώρου έχει βρεθεί επίσης στο Χλεμούτσι, βλ. Skartsis, *Chlemoutsis Castle*, *ό.π.*, σ. 67-68, στην Πύλο, βλ. Ν. D. Kontogiannis κ.ά., «From Mosque to Church and Back Again. Investigating a House of Faith in Post-Medieval Pylos», *Hesperia* 84 (2015), σ. 798, 802-803, στη Θήβα, βλ. Αρβανίτη, *ό.π.*, σ. 191-195, στην ευρύτερη περιοχή της Βοιωτίας, βλ. Vroom, *ό.π.*, σ. 173 και στη Φθιώτιδα, βλ. P. Armstrong, «Some Byzantine and Later Settlements in Eastern Phokis», *The Annual of the British School at Athens* 84 (1989), σ. 28-29, 42-43.

54. Ίσως αποτελεί ένδειξη τοπικής παραγωγής με επιρροές από την ιταλική μαγιόλικα, προς το παρόν όμως συνιστά μεμονωμένο εύρημα. Ουσιαστικά πρόκειται για μίμηση (ή απομίμηση) του «Stile Severo». Μακροσκοπικά δεν είναι σαφές αν το (παραποιημένο) λευκό του χρώμα προέρχεται από λευκό επίχρισμα ή από λεπτό στρώμα κασσιτερούχου εφυάλωσης. Στο κάστρο (και δευτερευόντως στην κάτω πόλη) υπάρχουν σαφείς ενδείξεις τοπικής παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής του 13ου-14ου αι. (πιθανώς και του 15ου αι.

Παρατηρήσεις – σύνθεση δεδομένων⁵⁵

Από τη μελέτη του παρόντος υλικού προκύπτει ότι οι εισαγωγές ιταλικής κεραμικής υπήρξαν αδιάλειπτες στην πόλη από τον 13ο αι. έως τους νεώτερους χρόνους, ανεξαρτήτως της εναλλαγής κυριάρχων.⁵⁶ Παρατηρείται, ωστόσο, ποσοτική και ποιοτική διαφοροποίηση (Γράφημα 1). Στον 13ο-14ο αι. η ιταλική κεραμική που έχει βρεθεί στο Ναύπλιο, δεν παρουσιάζεται ιδιαίτερα αντιπροσωπευτική σε σύγκριση με το Άργος,⁵⁷ ενώ σπάνιο εύρημα αποτελεί η κεραμική από την περιοχή της Βενετίας.⁵⁸ Στον 15ο – α΄ μισό του 16ου αι.,

κ.ε.), με κακοημένα και ημιτελή κεραμικά που ακολουθούν την υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή παράδοση (πρόκειται για αδημοσίευτο υλικό κυρίως από τις ανασκαφές του 2011-2014). Επίσης, στην περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων» έχει βρεθεί ένας τριποδίσκος, βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 183-184, αριθ. 146, ενώ μικρός κλίβανος βρέθηκε στις ανασκαφές του 2011-2014 σε επαφή με το δυτικό τείχος του φράγκικου Κάστρου (δεν γνωρίζουμε όμως αν προοριζόταν για κεραμική). Τέλος, στην περιοχή του «Ψαρομαχαλά», στο οικόπεδο Κανελλόπουλου, έχει βρεθεί επίσης κλίβανος, πιθανώς του 13ου-14ου αι., βλ. Τσεκές, *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, *ό.π.*, σ. 383, πίν. 84γ.

55. Στο σημείο αυτό οφείλουμε να επισημάνουμε τη δυσκολία και την προσοχή που απαιτείται στα συμπεράσματά μας λόγω: α) της εξαιρετικής συνθετότητας που παρουσιάζει η ιστορία της περιοχής και του ελλαδικού χώρου γενικότερα την εποχή αυτή με τις συχνές εναλλαγές ξένων κυριάρχων, β) της έλλειψης δημοσιευμένου υλικού ιταλικής κεραμικής από αρκετές περιοχές του ελλαδικού χώρου, ιδίως για την περίοδο του 15ου-18ου αι., και γ) τις δυσκολίες ταύτισης πολλών κεραμικών, λόγω της αποσπασματικής τους διατήρησης σε συνδυασμό με τη συνθετότητα της ιταλικής κεραμικής αυτής της εποχής (πολλές κατηγορίες και πολλά κέντρα παραγωγής με παρόμοια προϊόντα).

56. Αυτό παρατηρείται ευρύτερα στις λατινοκρατούμενες περιοχές που κατακτήθηκαν από τους Οθωμανούς, βλ. Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, *ό.π.*, σ. 110, 111 κ.α. Βλ. επίσης για την Πάτρα, Δ. Αθανασούλης, «Μεσοβυζαντινό ναύδριο στην Πάτρα και η ένταξή του στη μεσαιωνική πόλη», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 53 (1998), τ. Α΄, σ. 347, σημ. 70 κ.α.: Βασιλάκης, *ό.π.*, σ. 322, για τη Μεθώνη, Ν. D. Kontogiannis – I. Aggelopoulou, «The Venetian City of Modone in SW Peloponnese: The Archaeological Evidence», *The Heritage of the Serenissima. Proceedings of the International Conference, Izola – Venezia, 4-9.11.2005*, επιμ. M. Guštin – S. Gelichi – K. Spindler, Koper 2006, σ. 228, και για τη Θήβα, Αρβανίτη, *ό.π.*, σ. 279 κ.α.

57. Στο Άργος έχει βρεθεί σημαντικά μεγαλύτερη ποσότητα αρχαϊκής μαγιόλικα (59 θραύσματα) και πρωτομαγιόλικα (46 θραύσματα). Για την ιταλική κεραμική του Άργους αυτή την εποχή βλ. A. Oikonomou-Laniado, «La céramique protomajolique d'Argos», *La ceramica nel mondo bizantino*, *ό.π.*, σ. 307-316. Βλ. και A. Bakourou – E. Katsara – P. Kalamara, «Argos and Sparta: Pottery of the 12th and 13th Centuries», *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη, 11-16 Οκτωβρίου 1999*, επιμ. Χ. Μπακιρτζής, Αθήνα 2003, σ. 234, εικ. 5.

58. Η σαφώς καλύτερης ποιότητας υστεροβυζαντινή κεραμική του Ζευξίπου, που

περίοδος που συμπίπτει με την πρώτη βενετοκρατία, επιβεβαιώνεται και με το παρόν υλικό η σημαντική αύξηση στις εισαγωγές ιταλικής κεραμικής, που είχε διαπιστωθεί στην περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων»,⁵⁹ στο πλαίσιο της μεγάλης ανάπτυξης που είχε η πόλη την εποχή αυτή.⁶⁰ Στο β' μισό του 16ου έως και τον 18ο αι., περίοδο που χαρακτηρίζεται από συχνές εναλλαγές κυριάρχων, οι εισαγωγές ιταλικής κεραμικής, παρότι μειωμένες, συνεχίζονται.⁶¹ Η ποικίλη προέλευσή της αποτυπώνει τη σύνθετη εικόνα των εμπορικών επαφών της πόλης κατά την εποχή αυτή (α' μισό 17ου: εισαγωγές κυρίως από Τοσκάνη, μετáiχμιο 17ου-18ου: Λιγουρία, 18ος – αρχές 19ου: Ούμβρια, Marche, 19ος – αρχές 20ού αι.: Απουλία).⁶²

Όσον αφορά τις θέσεις εύρεσης, το μεγαλύτερο ποσοστό του παρόντος υλικού προέρχεται από το κάστρο της Ακροναυπλίας, ιδίως από το βόρειο και βορειοδυτικό τμήμα του ρωμέικου Κάστρου (Εικ. 1). Στη θέση αυτή παρατηρείται αδιάλειπτη κατοίκηση τουλάχιστον από τη μεσοβυζαντινή επο-

είναι ιδιαίτερα αντιπροσωπευτική τόσο στο κάστρο της Ακροναυπλίας όσο και στο Άργος, θα ήταν προτιμότερη. Στις ανασκαφές του 1971, του 2011-2014 και του 1997 (της 5ης ΕΒΑ) έχουν βρεθεί 35 θραύσματα της συγκεκριμένης κατηγορίας. Βλ. και Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 53-54, αριθ. 41-43, για άλλα τρία θραύσματα από την περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων».

59. Βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 200-203.

60. Παρόμοια εικόνα μάς δίνει και η ιταλική κεραμική της Κρήτης, βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Εισηγμένη κεραμική», *ό.π.*, σ. 627-628, και της Ρόδου, βλ. Μιχαηλίδου, «Εισηγμένη κεραμική», *ό.π.*, σ. 422. Στο Άργος, βάσει δημοσίευτου υλικού των ανασκαφών της 5ης ΕΒΑ υπό τη διεύθυνση της αείμνηστης αρχαιολόγου Α. Οικονόμου-Laniado, έχουν βρεθεί έως τώρα λιγοστά δείγματα ιταλικής κεραμικής αυτής της περιόδου, στοιχείο που θα πρέπει μάλλον να αποδοθεί στην κατάκτηση της πόλης από τους Οθωμανούς αλλά και στην προγενέστερη καταστροφή που υπέστη η πόλη από την επιδρομή του 1397. Για το Άργος στην περίοδο της βενετοκρατίας βλ. *Βενετία – Άργος. Σημάδια της βενετικής παρουσίας στο Άργος και στην περιοχή του, Άργος, 11 Οκτωβρίου 2008*, επιμ. Χρ. Μαλτέζου – Α. Πανοπούλου, Αθήνα – Βενετία 2010, και ειδικότερα για την καταστροφή του 1397 G. Saint-Guillain, «Abus de pouvoir ou gouvernance de proximité? Administrateurs vénitiens et administrés à travers l'exemple de la prise d'Argos par les Ottomans en 1397», *στο ίδιο*, σ. 81-119. Έκτοτε η πόλη ακολουθεί διαφορετική πορεία, με κυρίαρχο τον αγροτικό χαρακτήρα, βλ. Ε. Δ. Λιάτα, *Αργεία γη, από το τεριτόριο στο βιλαέτι (τέλη 17ου, αρχές 19ου αι.)*, Αθήνα 2003· της ίδιας, «Τεκμήρια για την αθηναϊκή κοινωνία στις αρχές του 18ου αιώνα. Η αθηναϊκή αστική φορεσιά», *Μνήμων* 11 (1987), σ. 42-43.

61. Πρβλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 204-206, όπου στην περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων» η ιταλική κεραμική παρουσιάζει σημαντικότερη μείωση, ενώ φαίνεται να εκλείπει από τον πρώιμο 17ο αι. κ.ε.

62. Στον 17ο-19ο αι. δεν λείπει και η οθωμανική κεραμική από μεγάλα εργαστήρια της εποχής (Νίκαια/Ιζνίκ, Κιουτάχεια, Çanakkale), βλ. και Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 173-178. Αντιπροσωπευτική κεραμική προέρχεται και από τις ανασκαφές του 1971 και του 2011-2014, καθώς και από αυτές της κάτω πόλης.

χή,⁶³ όπως συμβαίνει και στην περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων» νοτιότερα.⁶⁴ Το αντιπροσωπευτικό δείγμα ιταλικής κεραμικής του 17ου-19ου αι. από το ρωμέικο Κάστρο, σε συνδυασμό με τη σπάνι των ευρημάτων ιταλικής κεραμικής στην κάτω πόλη, την *città di Romania*, η οποία τουλάχιστον από τον 16ο αι. αποτελούσε τον κύριο οικιστικό πυρήνα, μας προβληματίζει.⁶⁵ Με τα έως τώρα δεδομένα, στην κάτω πόλη έχει βρεθεί κυρίως χρηστική κεραμική του 18ου-19ου αι. και μεταβυζαντινή εφυαλωμένη.⁶⁶ Πιο σαφείς ενδείξεις μάς παρέχει η περιοχή του «Ψαρομαχαλά» μέχρι και την οδό Καποδιστρίου, με λιγοστά μεν αλλά χαρακτηριστικά ευρήματα.⁶⁷

63. Για τις θέσεις όπου επικεντρώθηκαν οι ανασκαφές του 1971, βλ. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 28 (1973), τ. Β1, σ. 88, σχέδ. 4. Η μακρά περίοδος κατοίκησης σε αυτή την πλευρά ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι ήταν προστατευμένη όχι μόνο από πλευράς οχυρωματικής αλλά και τοπογραφικά, όντας σε χαμηλότερο επίπεδο, ενώ ταυτόχρονα δεν απείχε πολύ από την πύλη μεταξύ ρωμέικου και φράγκικου Κάστρου.

64. Βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 191-206.

65. Σύμφωνα με τον Evliya Çelebi, που επισκέφθηκε την πόλη το 1668, τα πιο καλά σπίτια (σαράγια) βρίσκονταν στην κάτω πόλη, βλ. Εβλιά Τσελεμπί, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671). Πελοπόννησος – Νησιά Ιονίου – Κρήτη – Νησιά Αιγαίου*, εισαγωγή-μετάφραση-σημειώσεις Δ. Λούπης, Αθήνα 2005 (1994), σ. 126-127. Επίσης, σύμφωνα με το Catastico Particolare (1704), στις αρχές του 18ου αι. στην κάτω πόλη (*città*) καταγράφονται 1.179 ιδιωτικά σπίτια, ενώ στο κάστρο (*fortezza*) μόλις 14, βλ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο*, *ό.π.*, σ. 87.

66. Οι ανασκαφές που έχουν πραγματοποιηθεί στην κάτω πόλη, είναι μεν λιγοστές (λόγω του ότι από το 1962 συνιστά διατηρητέο οικισμό), χωροθετούνται όμως σε καίρια σημεία της (πλατεία Συντάγματος, βόρειο τείχος, πλατεία Καποδίστρια, προμαχώνας Dolfin, Πύλη της Ξηράς). Για τις ανασκαφές στην Πύλη της Ξηράς και τις ανατολικές/βορειοανατολικές οχυρώσεις της κάτω πόλης βλ. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 49 (1994), τ. Β1, σ. 153-155 (Χ. Πιτερός)· *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 51 (1996), τ. Β1, σ. 92-94 (Χ. Πιτερός)· *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 52 (1997), τ. Β1, σ. 144-147 (Χ. Πιτερός). Για τις υπόλοιπες βλ. την υποσ. 9 στο παρόν άρθρο.

67. Η συγκεκριμένη περιοχή που αποτελεί, σύμφωνα με τη Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, την πρώτη οικιστική ζώνη της κάτω πόλης, ήταν χωροταξικά ευνοημένη: βρισκόταν σε ύψωμα, ήταν αρκετά προστατευμένη (όντας κοντά στο κάστρο) και πλησίον του κεντρικού δρόμου της εποχής. Άλλωστε, στην περιοχή αυτή και πλησίον του οικοπέδου Κανελλόπουλου χωροθετούνται ορισμένα σημαντικά κτήρια της δεύτερης βενετοκρατίας, όπως η γνωστή ως «οικία του Αγά πασά» (το μετέπειτα Εκτελεστικό, 1824/1825), βλ. και Τσεκές, *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, *ό.π.*, σ. 383. Για αποτύπωση του συγκεκριμένου κτηρίου από τον Wulf Schaefer βλ. Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη, «Το έργο του Wulf Schaefer για το Ναύπλιο (λίγα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του)», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα* 3 (1998), σ. 17. Για τις οικιστικές ζώνες της κάτω πόλης βλ. Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη, «Ναύπλιο: από την τειχισμένη μεσαιωνική πόλη στην ανοικτή πόλη του 19ου αιώνα (1828-1870)», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα* VIII, 150 χρόνια Ναυπλιακή Επανάσταση, 1 Φεβρουαρίου – 8 Απριλίου 1862,

Ποιοι ήταν όμως οι αποδέκτες της ιταλικής κεραμικής; Μάλλον θα πρέπει να τους αναζητήσουμε στα μεσαία και κυρίως τα ανώτερα στρώματα των κατοίκων της πόλης. Η σπανιότατη εύρεση της συγκεκριμένης κεραμικής στην αργολική ύπαιθρο, ακόμα και στο ίδιο το Άργος,⁶⁸ η σαφώς μικρότερη ποσότητά της σε σχέση με την ακόσμητη χρηστική και την τοπική εφυαλωμένη φαίνεται να το επιβεβαιώνουν. Η κεραμική αυτή, ιδίως η μαγιόλικα με το χαρακτηριστικό λευκό της σμάλτο και τη ζωντάνια των χρωμάτων της, σηματοδοτεί έναν αστικό και συνάμα εκλεπτυσμένο τρόπο ζωής, που αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στην Ιταλία την εποχή της Αναγέννησης⁶⁹ αφήνοντας τα «πολύχρωμα ίχνη» της στις κτήσεις της Γαληνοτάτης.⁷⁰

Επιστημονικό Συμπόσιο, Ναύπλιο, 12-14 Οκτωβρίου 2012, επιστ. επιμ. Τρ. Ε. Σκλαβενίτης – Μ. Βελιώτη-Γεωργοπούλου, Δήμος Ναυπλιέων – Ίδρυμα «Ιωάννης Καποδίστριας», Ναύπλιο 2013, σ. 328-331. Για την ύπαρξη τείχους στην περιοχή ήδη από τη βυζαντινή εποχή βλ. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 52 (1997), τ. Β1, σ. 147 (Χ. Πιτερός)· βλ. και Wright, «Late-fifteenth-century Nauplion», *ό.π.*, σ. 169-170· Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 212, υποσ. 98. Ωστόσο, η σημαντικότερη οικιστική ζώνη της κάτω πόλης θα πρέπει να ήταν η πιο ομαλή, από τις οδούς Καποδιστρίου και Σταϊκοπούλου έως το βόρειο τείχος στην οδό Αμαλίας, βλ. Καρδαμίτση-Αδάμη, *ό.π.*, σ. 329-331. Από τη ζώνη αυτή μόνο στην οικία Διοΐλη, η οποία βρίσκεται μεταξύ των δύο ζωνών, βρέθηκε πιο αντιπροσωπευτική ιταλική κεραμική.

68. Η λιγοστή ποσότητα μαρτυρείται και σε άλλες λατινοκρατούμενες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου, βλ. ενδεικτικά V. François, «Céramiques importées à Byzance: une quasi-absence», *Byzantinoslavica* 58 (1997), σ. 400, ενώ χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Άνδρου, βλ. Kontogiannis – Arvaniti, «Commercial Activity», *ό.π.*

69. Βλ. ενδεικτικά A. J. Grieco, «Meals», *At Home in Renaissance Italy*, επιμ. M. Ajmar-Wollheim – F. Dennis, Λονδίνο 2006, σ. 244-253· D. L. Krohn, «Picturing the Kitchen: Renaissance Treatise and Period Room», *Studies in Decorative Arts* 16 (2008-2009), σ. 20-34.

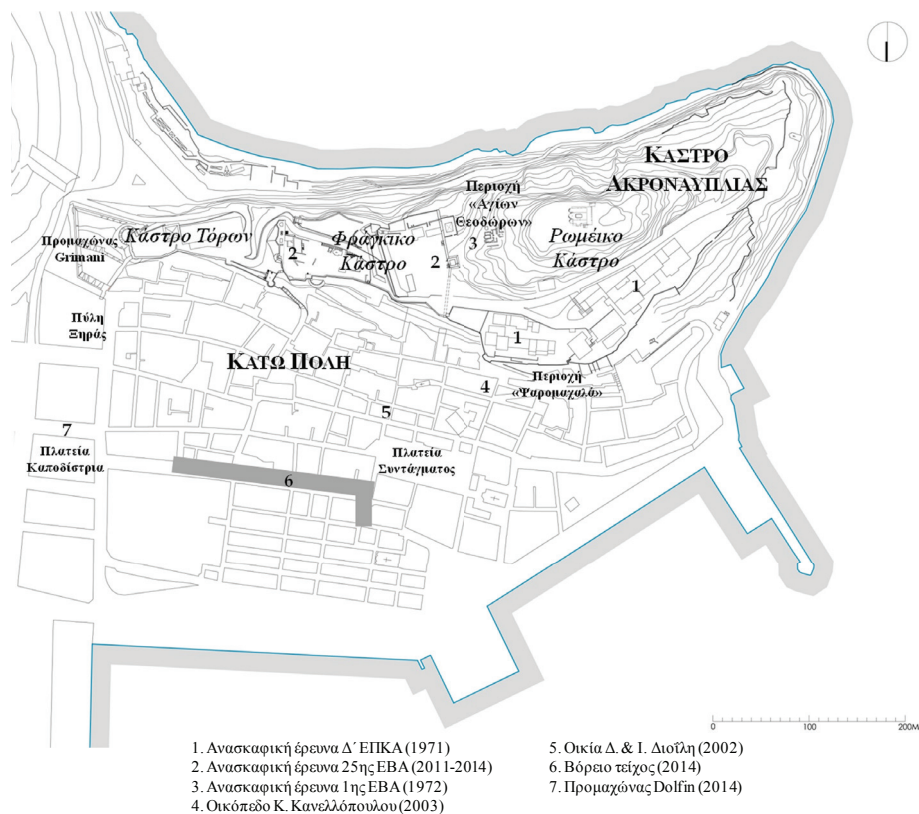
70. Μια ενδιαφέρουσα πτυχή της έρευνας έγκειται στο κατά πόσο η χρήση της επιτραπέζιας αυτής κεραμικής συνδεόταν με επιρροές στις διατροφικές συνήθειες των Ναυπλιέων *cittadini*, βλ. ενδεικτικά Δ. Ερ. Βλάσση, «Η καθημερινή ζωή», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, *ό.π.*, σ. 366-373.

ANASTASIA VASSILIOU

ITALIAN POTTERY FROM VENETIAN-OCCUPIED NAFPLIO

In excavations in 1971 and 2011-2014 in the castle of Akronafplia, as well as in recent decades in the lower city, a representative sampling of Italian pottery came to light. The first examples (Protomaiolica, Archaic Maiolica, RMR, and Veneto Ware) appeared in the city from the mid-13th century, with a noticeable increase during the first period of Venetian rule (Graffita arcaica padana, Maiolica Stile Severo, Graffita rinascimentale). Following the Ottoman conquest of the city, imports did not cease, although they decreased. Apart from a few examples of maiolica turchina and compendiaria, the most characteristic pottery is marmorizzata from the workshops of Tuscany, and maiolica berettina from the workshops of Liguria. In the 18th and 19th centuries, characteristic wares included late polychrome maiolica from workshops in Umbria, Marche, and Apulia. The paucity of Italian pottery in the lower city raises questions, while its discovery in the “Psaromachalas” neighborhood shows us the nature of habitation there. At the same time, the rarity of its discovery in the countryside of Argolis –and even in Argos itself– as well as its significantly-smaller quantity vis-à-vis undecorated utilitarian and local glazed wares confirms its urban character.

Παράρτημα εικόνων

Εικ. 1. Τοπογραφικό της πόλης του Ναυπλίου με τις θέσεις των ανασκαφικών ερευνών (χάρτης: Ε. Οικονομοπούλου / επεξεργασία δεδομένων: Α. Βασιλείου).

Εικ. 2. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήμα κανατιού αρχαϊκής μαγιόλικα (maiolica arcaica), β' μισό 13ου – α' μισό 14ου αι.

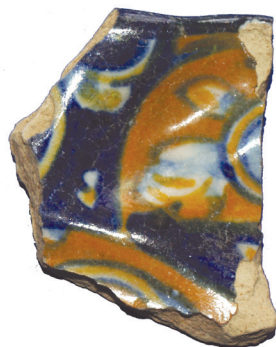
Εικ. 3. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήμα πολύχρωμης εφυαλωμένης κούπας (RMR) με το «μοτίβο του Τάραντα», τελευταίες δεκαετίες 13ου αι.

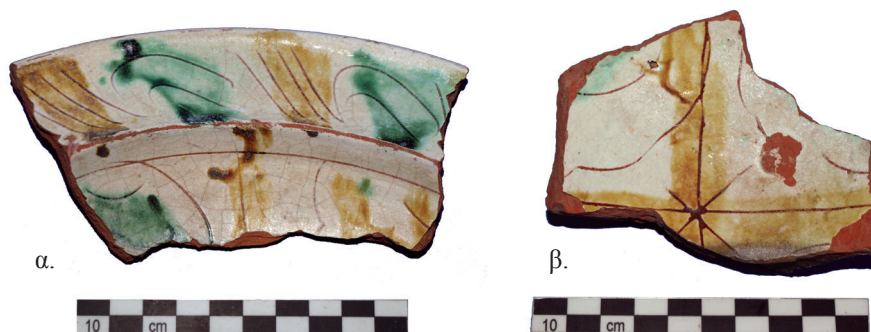
Εικ. 4α. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήμα χείλους κανατιού τύπου μαγιόλικα «Stile Severo», β' μισό 15ου – αρχές 16ου αι.

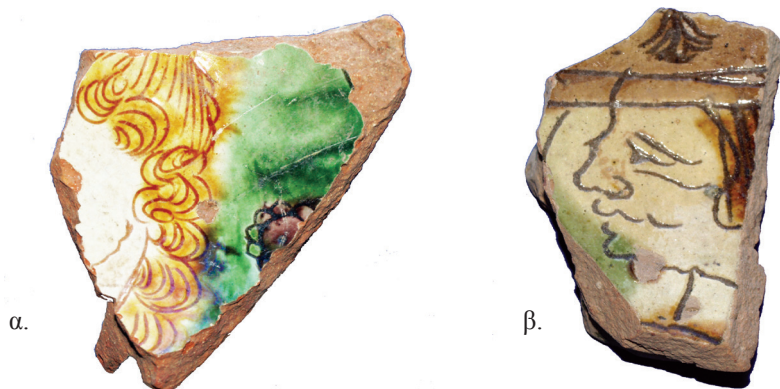
Εικ. 4β. Ναύπλιο, Κάτω πόλη, Οικία Διοΐλη. Τμήμα χείλους κανατιού τύπου μαγιόλικα «Stile Severo», β' μισό 15ου – αρχές 16ου αι.

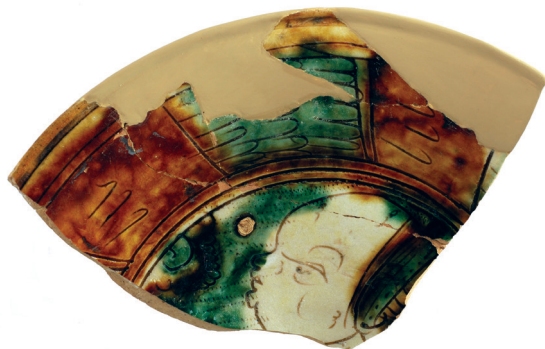
Εικ. 5. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήμα χείλους αγγείου τύπου μαγιόλικα με πολύχρωμη διακόσμηση (istoriato;), τέλη 15ου – α' μισό 16ου αι.

Εικ. 6α-β. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήματα ανοιχτών αγγείων αρχαϊκής εγχάρακτης κεραμικής (*graffiti arcaica padana*), τέλη 14ου – α' μισό 15ου αι.

Εικ. 7α-β. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Βάσεις ανοιχτών αγγείων αναγεννησιακής εγχάρακτης κεραμικής (*graffiti rinascimentale*), τέλη 15ου – α' μισό 16ου αι.

Εικ. 8. Πλατανίτι, νεκροταφείο στον περιβάλλοντα χώρο της μεσοβυζαντινής εκκλησίας της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος. Τμήμα κούπας αναγεννησιακής εγχάρακτης κεραμικής (*graffiti rinascimentale*), τέλη 15ου – α' μισό 16ου αι.

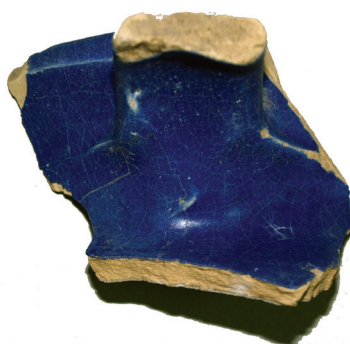

α.

β.

Εικ. 9α-β. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήματα ανοιχτών αγγείων με διακόσμηση σε λεπτή και αδρή χάραξη (graffita a punta e a stecca), 16ος αι.

Εικ. 10 Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήμα χείλους και λαβής κλειστού αγγείου τύπου μαγιόλिका με σκοτεινή μπλε εφνάλωση (maiolica turchina), όψιμος 16ος αι.

Εικ. 11. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήματα χείλους κανατιού τύπου μαγιόλικά (*maiolica compendiaris*), όψιμος 16ος αι.

Εικ. 12. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήμα χείλους ανοιχτού αγγείου με επιτεδόγλυφη διακόσμηση (*graffita a fondo ribassato*), β' μισό 16ου αι.

α.

β.

Εικ. 13α-β. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήματα μαρμαρόμορφης κεραμικής (*ceramica marmorizzata*), όψιμος 16ος – α' μισό 17ου αι.

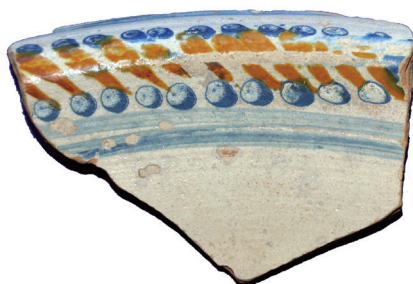
Εικ. 14. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήμα χείλους ανοιχτού αγγείου ύστερης εγχάρκτης κεραμικής (*graffita tarda*), όψιμος 16ος – α' μισό 17ου αι.

Εικ. 15. Ναύπλιο, Κάστρο Ακρονaupλίας (ανασκαφή 1971). Τμήματα κλειστού αγγείου τύπου maiolica berettina, 17ος – πρώιμος 18ος αι.

Εικ. 16. Ναύπλιο, οικία Διοΐλη. Μικρή κούπα ύστερης μαγιόλικά (Late Maiolica), όψιμος 17ος – πρώιμος 18ος αι.

Εικ. 17. Ναύπλιο, Κάστρο Ακρονaupλίας (ανασκαφή 1971). Τμήματα χείλους μεγάλου ανοιχτού αγγείου τύπου maiolica tardocompendiaria, τέλη 17ου αι.

Εικ. 18. Ναύπλιο, Κάστρο Ακρονaupλίας (ανασκαφή 1971). Τμήμα σώματος κανατιού ύστερης πολύχρωμης μαγιόλικά (Polychrome Painted Maiolica), όψιμος 18ος – 19ος αι.

Εικ. 19. Ναύπλιο, Κάστρο Ακρονανπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήμα κούπας αθηναϊκής μαγιόλικα, όψιμος 16ος – α΄ μισό 17ου αι.

Εικ. 20. Ναύπλιο, Κάστρο Ακρονανπλίας (ανασκαφή 1971). Κακοψημένο κανάτι (μίμηση ή απομίμηση maiolica «Stile Severo»), 16ος – πρώιμος 17ος αι.

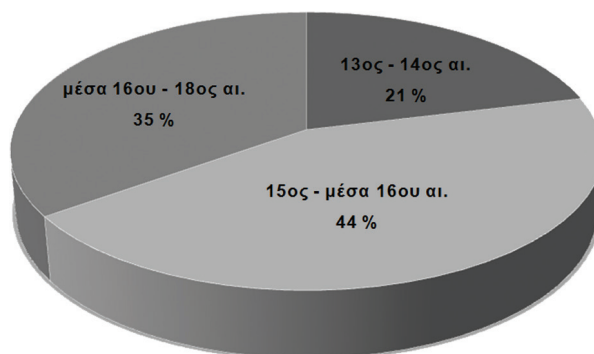
Προέλευση εικόνων:

Εικ. 2-7, 9-20: Φωτογραφίες της συγγραφέως.

Εικ. 8: Αρχείο ΕΦΑ Αργολίδας – Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας.

Γράφημα 1

Ιταλική κεραμική (13ος-18ος αι.) από τις ανασκαφές του 1971 και 2011-2014 στην Ακροναυπλία και στην κάτω πόλη Ναυπλίου (2002-2014)

Γράφημα 2

Κατηγορίες ιταλικής κεραμικής (13ος-18ος αι.) από τις ανασκαφές του 1971 και 2011-2014 στην Ακροναυπλία και στην κάτω πόλη Ναυπλίου (2002-2014)

